

তৃতীয় খণ্ড

প্রথম অধ্যায়

অনুমান

3.1.1. অনুমান :

অনুমান হ'ল একপ্রকার মানসিক ক্রিয়া। সাধারণতে মানসিক ক্রিয়া তিনি প্রকাৰৰ— চিন্তা, ইচ্ছা আৰু অনুভূতি (Thinking, Willing and Feeling)। অনুমান হ'ল চিন্তাৰ লগত জড়িত মানসিক ক্রিয়া। চিন্তা কৰিব নোৱাৰিলে অনুমান কৰিব নোৱাৰি। তৰ্কবিজ্ঞানৰ সংজ্ঞাত কোৱা হয় যে 'তৰ্কবিজ্ঞান অনুমান সম্পৰ্কীয় বিজ্ঞান।' যদিও এই সংজ্ঞাটো তৰ্কবিজ্ঞানৰ সম্পূৰ্ণ সংজ্ঞা নহয়, তথাপি ইয়াৰ পৰা স্পষ্ট হয় যে 'অনুমান' তৰ্কবিজ্ঞানৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ আলোচনাৰ বিষয়।

'যি মানসিক প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা এক বা একাধিক জ্ঞাত সত্যৰ ভিত্তিত কোনো অজ্ঞাত নতুন সত্যত উপনীত হোৱা যায় তাক অনুমান বোলে।'

উদাহৰণ—

(1) সকলো মানুহ হয় মৰণশীল বাধাক্ষণ হয় মানুহ	} আশ্ৰয়বাক্য
∴ বাধাক্ষণ হয় মৰণশীল।— সিদ্ধান্ত	
(2) ছক্ৰেটিছ হয় মৰণশীল প্লেটো হয় মৰণশীল এৰিষ্টটল হয় মৰণশীল	} আশ্ৰয়বাক্য
∴ সকলো মানুহ হয় মৰণশীল।— সিদ্ধান্ত	

অনুমানত আমি এক বা একাধিক জ্ঞাত সত্যৰ ভিত্তিত অজ্ঞাত নতুন সত্যত উপনীত হওঁ। ওপৰৰ প্ৰথম উদাহৰণটোত আমি প্ৰথম দুটা জ্ঞাত সত্যৰ ভিত্তিত নতুন সত্য 'বাধাক্ষণ হয় মৰণশীল' সিদ্ধান্তলৈ আহিছোঁ। দ্বিতীয় উদাহৰণটোত প্ৰথম তিনিটা জ্ঞাত সত্যৰ ভিত্তিত 'সকলো মানুহ হয় মৰণশীল' নতুন অজ্ঞাত সিদ্ধান্তলৈ আহিছোঁ। এইদৰে জ্ঞাত বা প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানৰ ভিত্তিত পৰোক্ষ জ্ঞান বা নতুন জ্ঞান লাভেই হৈছে অনুমানৰ মূল উদ্দেশ্য।

অনুমান আৰু যুক্তি :

(Inference and Argument)

তৰ্কবিজ্ঞানৰ মূল আলোচ্য বিষয় হৈছে যুক্তি। প্ৰত্যেক যুক্তিতে এক বা একাধিক বচনৰ সহায়ত এটা নতুন বচন প্ৰতিষ্ঠা কৰা হয়। সেয়েহে প্ৰত্যেক যুক্তিতে দুটা অংশ থাকে— আধাৰ বচন বা যুক্তিবাক্য বা আশ্ৰয়বাক্য আৰু সিদ্ধান্ত। যিবোৰ বচনৰ সহায়ত সিদ্ধান্ত বা নতুন সত্যটো প্ৰতিষ্ঠা কৰা হয় তাক আশ্ৰয়বাক্য বা আধাৰ বচন বা যুক্তিবাক্য বোলা হয় আৰু আধাৰ বচনৰ বা আশ্ৰয়বাক্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি যি নতুন সত্যত উপনীত হোৱা যায় তাক কোৱা হয় সিদ্ধান্ত।

সাধাৰণতে অনুমান আৰু যুক্তি একে অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। তৰ্কবিজ্ঞানত দুয়োটাকে বিশেষ অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। অনুমান হৈছে এক মানসিক প্ৰক্ৰিয়া অৰ্থাৎ চিন্তাৰ এক প্ৰক্ৰিয়া। চিন্তাক যেতিয়া ভাষাত প্ৰকাশ কৰা হয় তেতিয়া অনুমানটোক যুক্তি (Argument) বোলা হয়। এই যুক্তিয়েই হৈছে তৰ্কবিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তু।

অনুমানৰ প্ৰকাৰ :

(Kinds of Inference)

যুক্তিৰ বিভিন্নতা অনুযায়ী বা প্ৰকাশভংগী অনুযায়ী অনুমানক দুটা ভাগত ভাগ কৰা হয়— নিগমন অনুমান (Deductive Inference) আৰু আগমন অনুমান (Inductive Inference)।

(a) নিগমন অনুমান :

(Deductive Inference)

যি অনুমানত সাৰ্বিক সম্বন্ধৰ জ্ঞানৰ সহায়ত বিশেষ বিশেষ সম্বন্ধৰ জ্ঞানত নাইবা আশ্ৰয়বাক্যত থকা সম্বন্ধতকৈ কম সাৰ্বিকতা থকা জ্ঞানত উপনীত হোৱা যায় তাক নিগমন অনুমান বোলে।

নিগমন অনুমানত আমি সামান্য বচনৰ পৰা বিশেষ বচনলৈ বা তাতকৈ কম সামান্য বচনলৈ আহোঁ। গতিকে নিগমন অনুমানৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হৈছে ইয়াৰ সিদ্ধান্ত কেতিয়াও আশ্ৰয়বাক্যতকৈ বেছি ব্যাপক হ'ব নোৱাৰে।

উদাহৰণ—

সকলো কবি হয় দাৰ্শনিক (আশ্ৰয়বাক্য)

ৰবীন্দ্ৰ নাথ হয় কবি (আশ্ৰয়বাক্য)

∴ ৰবীন্দ্ৰ নাথ হয় দাৰ্শনিক (সিদ্ধান্ত)

ওপৰৰ উদাহৰণটোত সিদ্ধান্ত আশ্ৰয়বাক্যতকৈ বেছি ব্যাপক হোৱা নাই। গতিকে ই নিগমন অনুমান।

(b) আগমন অনুমান :

(Inductive Inference)

যি অনুমানত বিশেষ বিশেষ সম্বন্ধৰ জ্ঞানৰ সহায়ত সামান্য সম্বন্ধৰ জ্ঞানত উপনীত হোৱা যায় তাক আগমন অনুমান বোলে।

উদাহৰণ—

ৰাম হয় মৰণশীল

হৰি হয় মৰণশীল

∴ সকলো মানুহ হয় মৰণশীল।

ওপৰৰ উদাহৰণটোত সিদ্ধান্তটো আশ্ৰয়বাক্যতকৈ বেছি ব্যাপক। কাৰণ 'সকলো মানুহ হয় মৰণশীল'— সিদ্ধান্তটো কিছুমান বিশেষ বিশেষ দৃষ্টান্ত যেনে— ৰাম, হৰি, যদু আদিৰ মৰণশীলতাৰ পৰা পোৱা গৈছে। গতিকে ই এটা আগমন অনুমান।

নিগমন অনুমানৰ বৈশিষ্ট্য :

(Characteristics of Deductive Inference)

- সিদ্ধান্তটো এক বা একাধিক আশ্ৰয়বাক্যৰ পৰা নিঃসৃত হয়।
- সিদ্ধান্তটো আশ্ৰয়বাক্যত নিহিত হৈ থাকে আৰু আশ্ৰয়বাক্যৰ পৰা অনিবাৰ্যভাৱে নিঃসৃত হয়।
- সিদ্ধান্তটো আশ্ৰয়বাক্যতকৈ বেছি ব্যাপক হ'ব নোৱাৰে। অৱশ্যে ই আশ্ৰয়বাক্য

সমান ব্যাপক হ'ব পাৰে।

- (d) সিদ্ধান্তটো আশ্রয়বাক্যত নিহিত হৈ থাকে বাবে আশ্রয়বাক্য সত্য হ'লে সিদ্ধান্তও সত্য হ'ব।
- (e) নিগমন অনুমানৰ উদ্দেশ্য হৈছে যুক্তিৰ আকাৰত সত্যতা বা বৈধতা বা সংলগ্নতা (consistency) নিৰ্ণয় কৰা। ই অনুমানৰ বস্তুগত সত্যতাৰ লগত জড়িত নহয়। সিদ্ধান্তটো অনুমানৰ নীতি-নিয়ম অনুসৰি আশ্রয়বাক্যৰ পৰা অনিবাৰ্যভাৱে নিঃসৃত হ'লেই অনুমানটো আকাৰগতভাৱে বৈধ হ'ব। অৱশ্যে আশ্রয়বাক্যবোৰ বস্তুগতভাৱে সত্য হ'লে সিদ্ধান্তটো বস্তুগতভাৱে সত্য হ'ব।

আগমন অনুমানৰ বৈশিষ্ট্য : (Characteristics of Inductive Inference) :

- (a) সিদ্ধান্ত সদায় একাধিক আশ্রয়বাক্যৰ পৰা নিঃসৃত হয়।
- (b) সিদ্ধান্তটো আশ্রয়বাক্যত নিহিত হৈ নাথাকে বাবে সিদ্ধান্ত আশ্রয়বাক্যৰ পৰা অনিবাৰ্যভাৱে নিঃসৃত নহয়।
- (c) সিদ্ধান্ত আশ্রয়বাক্যতকৈ বেছি ব্যাপক অৰ্থাৎ সিদ্ধান্তই আশ্রয়বাক্যক অতিক্ৰম কৰি যায়।
- (d) সিদ্ধান্তই আশ্রয়বাক্যক অতিক্ৰম কৰে বাবে আশ্রয়বাক্যৰ সত্যতাৰ পৰা সিদ্ধান্তৰ সত্যতা প্ৰমাণিত নহয়, অৰ্থাৎ সিদ্ধান্তৰ সত্যতাত সংশয় থাকে।

- (e) আগমন অনুমানৰ সিদ্ধান্তই সত্য প্ৰমাণ কৰিব নোৱাৰিলেও ই সত্য আৱিষ্কাৰত সহায়ক হয়।

নিগমন আৰু আগমন অনুমানৰ পাৰ্থক্য :

- (1) নিগমন অনুমানত সিদ্ধান্তত সামান্য সত্যৰ পৰা বিশেষ বিশেষ সত্যলৈ অহা হয় আৰু আগমন অনুমানত বিশেষ বিশেষ দৃষ্টান্তৰ পৰা সামান্য সত্যৰ সিদ্ধান্তলৈ অহা হয়।
- (2) নিগমন অনুমানত সিদ্ধান্ত আশ্রয়বাক্যৰ পৰা অনিবাৰ্যভাৱে নিঃসৃত হয়। আগমন অনুমানত সিদ্ধান্ত আশ্রয়বাক্যত নিহিত হৈ নাথাকে। সেয়েহে ইয়াত সিদ্ধান্ত আশ্রয়বাক্যৰ পৰা অনিবাৰ্যভাৱে নিঃসৃত নহ'বও পাৰে।
- (3) নিগমন অনুমানত সিদ্ধান্ত কেতিয়াও আশ্রয়বাক্যতকৈ বেছি ব্যাপক হ'ব নোৱাৰে। কিন্তু আগমন অনুমানত সিদ্ধান্ত সদায় আশ্রয়বাক্যতকৈ বেছি ব্যাপক হ'ব।
- (4) নিগমন অনুমানত সিদ্ধান্তই আশ্রয়বাক্যক অতিক্ৰম কৰি যাব নোৱাৰে। সেয়েহে ইয়াত আশ্রয়বাক্য সত্য হ'লে সিদ্ধান্তও সত্য হ'ব। আগমন অনুমানত সিদ্ধান্তই আশ্রয়বাক্যক অতিক্ৰম কৰি যায়। সেয়েহে ইয়াত আশ্রয়বাক্য সত্য হ'লে সিদ্ধান্ত সত্য হ'বনে মিথ্যা হ'ব সেইটো নিশ্চিত নহয়।

নিগমন অনুমানত জ্ঞাত সত্যৰ ভিত্তিত অজ্ঞাত নতুন সত্যত উপনীত হোৱাৰ যিটো প্ৰক্ৰিয়া, সেই প্ৰক্ৰিয়া হৈছে সামান্যৰ পৰা বিশেষলৈ যোৱাৰ প্ৰক্ৰিয়া। আনহাতে, আগমন অনুমানত সেই প্ৰক্ৰিয়া হৈছে বিশেষৰ পৰা সামান্যলৈ যোৱাৰ

প্ৰক্ৰিয়া। দুয়োটা ক্ষেত্ৰতে সেয়েহে যুক্তিৰ গঠন পদ্ধতি বেলেগ বেলেগ। তথাপি সত্যতা লাভৰ ক্ষেত্ৰত এটা আনটোৰ পৰিপূৰক। কাৰণ নিগমন অনুমান জ্ঞানৰ আকাৰগত সত্যতাৰ লগত জড়িত আৰু আগমন অনুমান বস্তুগত সত্যতাৰ লগত জড়িত। আকাৰগত আৰু বস্তুগত উভয় সত্যতাই একক সত্যতাৰেই ৰূপ। গতিকে নিগমন আৰু আগমন সত্যতা লাভৰ ক্ষেত্ৰত এটা আনটোৰ পৰিপূৰক।

যিহেতু আমাৰ আলোচনাৰ বিষয়বস্তু নিগমন অনুমান, গতিকে পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত আমি কেৱল নিগমন অনুমানৰ বিষয়েহে আলোচনা কৰিম।

নিগমন অনুমানৰ প্ৰকাৰ : (Kinds of Deductive Inference)

নিগমন অনুমানৰ সিদ্ধান্ত এটা মাত্ৰ আশ্ৰয়বাক্যৰ পৰাও পাব পাৰি বা একাধিক আশ্ৰয়বাক্যৰ পৰাও পাব পাৰি। নিগমন অনুমান দুটা ভাগত ভাগ কৰা হয়—

- (a) অমাধ্যম অনুমান (Immediate inference)
- (b) মাধ্যম অনুমান (Mediate inference)

(a) অমাধ্যম অনুমান : যি নিগমন অনুমানত সিদ্ধান্তটো এটা মাত্ৰ আশ্ৰয়বাক্যৰ পৰা অনিবাৰ্যভাৱে নিঃসৃত হয় তাকে অমাধ্যম অনুমান বোলে। অমাধ্যম অনুমানত দুটা বচন থাকে— এটা হ'ল আশ্ৰয়বাক্য আৰু আনটো হ'ল সিদ্ধান্ত।

উদাহৰণ—

A- সকলো অসমীয়া হয় ভাৰতীয় (আশ্ৰয়বাক্য)।

∴ I- কিছুমান ভাৰতীয় হয় অসমীয়া (সিদ্ধান্ত)।

— ই এক অমাধ্যম অনুমান। কাৰণ ইয়াত—

(i) সিদ্ধান্ত এটা মাত্ৰ আশ্ৰয়বাক্যৰ পৰা নিঃসৃত হৈছে।

(ii) ই অমাধ্যম নিগমন অনুমান। কাৰণ ইয়াত সিদ্ধান্ত আশ্ৰয়বাক্যতকৈ কম ব্যাপক।

(b) মাধ্যম অনুমান : যি নিগমন অনুমানত সিদ্ধান্ত একাধিক আশ্ৰয়বাক্যৰ পৰা অনিবাৰ্যভাৱে নিঃসৃত হয় তাকে মাধ্যম অনুমান বোলে। মাধ্যম অনুমানত এটা সিদ্ধান্ত আৰু বাকীবোৰ আশ্ৰয়বাক্য।

উদাহৰণ—

A- সকলো মানুহ হয় মৰণশীল (আশ্ৰয়বাক্য)

A- সকলো কবি হয় মানুহ (আশ্ৰয়বাক্য)

∴ A- সকলো কবি হয় মৰণশীল (সিদ্ধান্ত)।

ই এটা মাধ্যম অনুমান। কাৰণ ইয়াত—

(i) সিদ্ধান্ত দুটা আশ্ৰয়বাক্যৰ (একাধিক) পৰা নিঃসৃত হৈছে। প্ৰথম বচনটোৰ পৰা পোনপটীয়াকৈ সিদ্ধান্তটো অহা নাই। মাধ্যম হিচাপে দ্বিতীয় আশ্ৰয়বাক্যৰ সহায় লোৱা হৈছে।

(ii) ই নিগমন অনুমান। কিয়নো ইয়াত সিদ্ধান্ত আশ্ৰয়বাক্যতকৈ বেছি ব্যাপক নহয়।

অমাধ্যম অনুমান আৰু

মাধ্যম অনুমান :

সাদৃশ্য :

অমাধ্যম আৰু মাধ্যম দুয়োটাই নিগমন অনুমান। গতিকে ইহঁতৰ মাজত কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ সাদৃশ্য আছে—

(1) দুয়োৰে ক্ষেত্ৰতেই সিদ্ধান্ত আশ্ৰয়বাক্যত

নিহিত থাকে আৰু আশ্রয়বাক্যৰ পৰা অনিবাৰ্যভাৱে নিঃসৃত হয়।

- (2) দুয়োৰে ক্ষেত্ৰতেই সিদ্ধান্ত আশ্রয়বাক্যৰ সমান ব্যাপক হ'ব পাৰে। কিন্তু আশ্রয়বাক্যতকৈ সিদ্ধান্ত কেতিয়াও বেছি ব্যাপক হ'ব নোৱাৰে। অৰ্থাৎ দুয়োৰে ক্ষেত্ৰতে সিদ্ধান্তই আশ্রয়বাক্যক অতিক্ৰম নকৰে।
- (3) দুয়োৰে ক্ষেত্ৰতেই আকাৰগত সত্যতাৰ প্ৰতিহে গুৰুত্ব দিয়া হয়। অৰ্থাৎ আশ্রয়বাক্য আৰু সিদ্ধান্তৰ আকাৰ-গঠন অনুমানৰ নিয়ম অনুযায়ী হ'লে অনুমানটো বৈধ হ'ব। আশ্রয়বাক্যৰ বস্তুগত সত্যতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া নহয়।

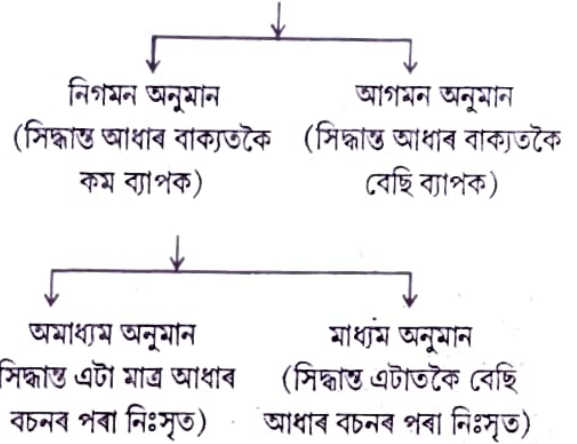
পাৰ্থক্য :

- (1) অমাধ্যম অনুমানত দুটি বচন থাকে— এটা আশ্রয়বাক্য আৰু এটা সিদ্ধান্ত। কিন্তু মাধ্যম অনুমানত দুটাতকৈ বেছি বচন থাকে— একাধিক আশ্রয়বাক্য আৰু এটা সিদ্ধান্ত।
- (2) এটা মাত্ৰ আশ্রয়বাক্যৰ পৰা সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা যায় বাবে অমাধ্যম অনুমানৰ প্ৰয়োগ ক্ষেত্ৰ অতি সংকীৰ্ণ। সেয়েহে কিছুমান তৰ্কবিজ্ঞানীয়ে অমাধ্যম অনুমানক প্ৰকৃত অনুমান বুলি স্বীকাৰ নকৰে। মাধ্যম অনুমানৰ প্ৰয়োগক্ষেত্ৰ অতি ব্যাপক। সেয়েহে ইয়াত তেনে প্ৰশ্ন নুঠে।

এতিয়ালৈকে পোৱা জ্ঞানৰ ভিত্তিত আমি অনুমান আৰু ইয়াৰ প্ৰকাৰ সম্পৰ্কে তলত দিয়া ধৰণে তালিকা প্ৰস্তুত কৰিব পাৰো—

অনুমান

(জ্ঞাত সত্যৰ ভিত্তিত অজ্ঞাত সত্যত উপনীত হোৱা প্ৰক্ৰিয়া)

অমাধ্যম অনুমানৰ শ্ৰেণীবিভাজন :

অমাধ্যম অনুমান নানা প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে। তাৰ ভিতৰত দুটি প্ৰধান প্ৰকাৰ হ'ল— সমবৰ্তন আৰু প্ৰতিবৰ্তন। তলত আমি এই দুই প্ৰকাৰৰ অমাধ্যম অনুমান সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিম।

(i) সমবৰ্তন (Conversion) :

যি অমাধ্যম নিগমন অনুমানত বিধিসন্মতভাৱে আশ্রয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ স্থান পৰিৱৰ্তন কৰি সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱা যায় আৰু আশ্রয়বাক্য আৰু সিদ্ধান্তৰ মাজত গুণৰ কোনো পৰিৱৰ্তন কৰা নহয় তাক সমবৰ্তন বোলে।

এই প্ৰকাৰৰ অনুমানত আশ্রয়বাক্যটোক কোৱা হয় সমবৰ্তনীয় বচন (convertend) আৰু সিদ্ধান্তক সমবৰ্তিত বচন (converse)।

উদাহৰণ—

A— সকলো শিক্ষক হয় বিদ্বান (সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ I — কিছুমান বিদ্বান হয় শিক্ষক (সমবৰ্তিত)

সমবৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত নিম্নলিখিত নিয়মবোৰ মানিব লাগিব।

নিয়ম :

- (i) আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধান্তৰ বিধেয় হ'ব।
- (ii) আশ্ৰয়বাক্যৰ বিধেয় সিদ্ধান্তৰ উদ্দেশ্য হ'ব।
- (iii) আশ্ৰয়বাক্য আৰু সিদ্ধান্তৰ গুণ একে হ'ব; অৰ্থাৎ আশ্ৰয়বাক্যটো যদি সদৰ্থক হয়, তেন্তে সিদ্ধান্তটো সদৰ্থক হ'ব আৰু আশ্ৰয়বাক্যটো যদি নঞৰ্থক হয়, তেন্তে সিদ্ধান্তটো নঞৰ্থক হ'ব।
- (iv) আশ্ৰয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ কোনো পদেই সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হ'ব নোৱাৰিব।

AEIO— এই চাৰি প্ৰকাৰৰ তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত বচনৰ নিম্নলিখিত ধৰণে সমবৰ্তন কৰা হয়—

(i) A বচনৰ সমবৰ্তন (A - I) :

A— সকলো অসমীয়া হয় ভাৰতীয়
(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ A— সকলো ভাৰতীয় হয় অসমীয়া
(সমবৰ্তিত বচন)

ইয়াত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য পদ 'অসমীয়া' সিদ্ধান্তত বিধেয় হৈছে। বিধেয় পদ 'ভাৰতীয়' সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হৈছে। দুয়োটা বচনৰে গুণ একেই অৰ্থাৎ দুয়োটাই সদৰ্থক। তথাপিও ই অবৈধ। কাৰণ ইয়াত চতুৰ্থ নিয়ম ভংগ হৈছে। কাৰণ ইয়াত 'ভাৰতীয়' পদটো সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে, কিন্তু আশ্ৰয়বাক্যত A বচনৰ বিধেয় হিচাপে অব্যাপ্ত। গতিকে সাধাৰণভাৱে A বচনৰ সমবৰ্তন কৰিলে A বচন হ'ব নোৱাৰে।

কিন্তু A বচনক I বচনলৈ সমবৰ্তন কৰিব

পাৰি।

উদাহৰণ—

A— সকলো অসমীয়া হয় ভাৰতীয়
(সমবৰ্তনীয়)

∴ I— কিছুমান ভাৰতীয় হয় অসমীয়া (সমবৰ্তিত)
ইয়াত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য পদ 'অসমীয়া' সিদ্ধান্তৰ বিধেয় পদ হৈছে আৰু বিধেয় পদ 'ভাৰতীয়' সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হৈছে। দুয়োটা বচনৰ গুণ সমান (সদৰ্থক)। সিদ্ধান্ত I বচন হোৱা বাবে কোনো পদেই ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে চতুৰ্থ নিয়ম ইয়াত ভংগ হোৱা নাই। গতিকে A বচনৰ সমবৰ্তন কৰিলে A বচন হ'ব নোৱাৰে, ই I বচন হ'ব।

(ii) E বচনৰ সমবৰ্তন (E - E) :

উদাহৰণ—

E— কোনো মানুহ নহয় দেৱতা
(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ E— কোনো দেৱতা নহয় মানুহ
(সমবৰ্তিত বচন)

ইয়াত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্যপদ 'মানুহ' সিদ্ধান্তত বিধেয় হৈছে আৰু বিধেয় পদ 'দেৱতা' সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হৈছে। দুয়োটা বচনৰে গুণ সমান (নঞৰ্থক) দুয়োটা বচনৰ সকলো পদেই ব্যাপ্ত, গতিকে চতুৰ্থ নিয়ম ভংগৰ সমস্যা নাই।

গতিকে E বচনৰ সমবৰ্তন কৰিলে E বচন হ'ব।

(iii) I বচনৰ সমবৰ্তন (I - I) :

উদাহৰণ—

I— কিছুমান ফুল হয় ৰঙা (সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ I— কিছুমান বঙা বস্তু হয় ফুল

(সমবর্তিত বচন)

ইয়াত আশ্রয়বাক্যৰ উদ্দেশ্যপদ 'ফুল' সিদ্ধান্তত বিধেয় হৈছে আৰু বিধেয় পদ 'বঙা' সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হৈছে। গুণৰ পৰিৱৰ্তন হোৱা নাই (সদৰ্থক)। দুয়োটা বচনতে কোনো পদেই ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে চতুৰ্থ নিয়মৰ কোনো সমস্যা হোৱা নাই।

গতিকে দেখা গ'ল I বচনৰ সমবৰ্তন কৰিলে I বচন হয়।

(iv) O বচনৰ সমবৰ্তন (x) :

O বচনৰ সমবৰ্তন কৰিব নোৱাৰি। O বচনৰ সমবৰ্তন কৰিলে নিম্নলিখিত ৰূপ পোৱা যায়।

O— কিছুমান কবি নহয় দাৰ্শনিক

(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ O— কিছুমান দাৰ্শনিক নহয় কবি

(সমবৰ্তিত বচন)

ইয়াত আশ্রয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য পদ 'কবি' সিদ্ধান্তত বিধেয় হৈছে আৰু বিধেয় পদ 'দাৰ্শনিক' সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হৈছে। দুয়োটা বচনৰ গুণ একেই (নঞৰ্থক)। কিন্তু তথাপিও অনুমানটো অবৈধ। কাৰণ ইয়াত চতুৰ্থ নিয়ম ভংগ হৈছে। কবি পদটো আশ্রয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হৈছে।

গতিকে দেখা গ'ল O বচনৰ সমবৰ্তন কৰিব নোৱাৰি।

হবছ (Hobbes) আদি কিছুমান তৰ্কবিদে O বচনৰ সমবৰ্তন কৰিবলৈ এক বিশেষ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰিছে। সেই পদ্ধতিৰ নাম নিষেধমূলক

সমবৰ্তন (Conversion by Negation)। এই পদ্ধতি অনুসৰি O বচনৰ সংযোজকৰ পৰা নঞৰ্থক চিনটো আঁতৰাই তাক সিদ্ধান্তৰ বিধেয় পদৰ লগত যুক্ত কৰা হয় আৰু এনেদৰে O বচনটোক I বচনলৈ ৰূপান্তৰিত কৰা হয় আৰু I বচনটোক সমবৰ্তন কৰা হয়।

উদাহৰণ—

O— কিছুমান মানুহ নহয় সং

(প্ৰকৃত সমবৰ্তনীয় বচন)

I— কিছুমান মানুহ হয় অসং

(ৰূপান্তৰিত বচন)

∴ I— কিছুমান অসং হয় মানুহ

(সমবৰ্তিত বচন)

কিন্তু এনেধৰণৰ সমবৰ্তনক বিধিসন্মত বুলি ক'ব নোৱাৰি। কাৰণ ইয়াত সমবৰ্তনৰ চতুৰ্থ নিয়ম বন্ধা কৰিবলৈ গৈ দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় নিয়ম ভংগ কৰা হৈছে। আশ্রয়বাক্যৰ বিধেয়টো সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হোৱা নাই, ইয়াৰ বিৰুদ্ধ পদটোহে উদ্দেশ্য হৈছে। গুণৰ পৰিৱৰ্তন হৈছে। কাৰণ আশ্রয়বাক্য নঞৰ্থক, কিন্তু সিদ্ধান্ত সদৰ্থক।

গতিকে 'নিষেধমূলক সমবৰ্তন' গ্ৰহণযোগ্য নহয়।

সমবৰ্তনৰ প্ৰকাৰ :

(Kinds of Conversion)

সমবৰ্তন দুই প্ৰকাৰৰ—

(a) সৰল সমবৰ্তন (Simple Conversion)

(b) অসৰল সমবৰ্তন (Conversion by limitation or conversion per accidens)

(a) সৰল সমবৰ্তন

(Simple conversion) :

যি সমবৰ্তনত আশ্রয়বাক্য আৰু সিদ্ধান্তৰ পৰিমাণ একেই থাকে তাক সৰল সমবৰ্তন বোলে। অৰ্থাৎ আশ্রয়বাক্যটো যদি সামান্য বচন হয়, তেনেহ'লে সিদ্ধান্তটো সামান্য বচন হ'ব আৰু যদি আশ্রয়বাক্যটো বিশেষ বচন হয়, তেন্তে সিদ্ধান্তটোও বিশেষ বচন হ'ব। E আৰু I বচনৰ সৰল সমবৰ্তন হয়।

উদাহৰণ—

(i) E বচনৰ সৰল সমবৰ্তন (E - E)

E— কোনো মানুহ নহয় অমৰ
(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ E— কোনো অমৰ নহয় মানুহ
(সমবৰ্তিত বচন)

(ii) I বচনৰ সৰল সমবৰ্তন (I - I)

I— কিছুমান মানুহ হয় জ্ঞানী
(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ I— কিছুমান জ্ঞানী হয় মানুহ
(সমবৰ্তিত বচন)

প্রথম উদাহৰণটোত দুয়োটা বচনেই সামান্য বচন (E - E) আৰু দ্বিতীয় উদাহৰণত দুয়োটা বচনেই বিশেষ বচন (I - I)। গতিকে দুয়োটা উদাহৰণত আশ্রয়বাক্য আৰু সিদ্ধান্তৰ পৰিমাণ সমান।

গতিকে কথা হ'ল E আৰু I বচনক সৰল সমবৰ্তন কৰিব পাৰি।

(b) অসৰল সমবৰ্তন বা পৰিমিত সমবৰ্তন
(Conversion per accidens) :

যি সমবৰ্তনত আশ্রয়বাক্য আৰু সিদ্ধান্তৰ পৰিমাণৰ পৰিৱৰ্তন হয় তাকে অসৰল সমবৰ্তন বোলে। অসৰল সমবৰ্তনত আশ্রয়বাক্য সামান্য বচন হ'লে সিদ্ধান্ত বিশেষ বচন হ'ব। A বচন অসৰল সমবৰ্তনৰ উদাহৰণ।

উদাহৰণ—

A— সকলো মানুহ হয় মৰণশীল
(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ I— কিছুমান মৰণশীল জীৱ হয় মানুহ
(সমবৰ্তিত বচন)

ওপৰৰ উদাহৰণত আশ্রয়বাক্যটো সামান্য বচন আৰু সিদ্ধান্ত বিশেষ বচন। গতিকে ই অসৰল সমবৰ্তন।

A— বচনৰ সৰল সমবৰ্তন সম্ভৱনে? (Can A proposition be converted simply?)

A বচনৰ সৰল সমবৰ্তন বুলিলে A বচনৰ পৰা A বচনৰ সমবৰ্তন কৰাকে বুজায়। ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল যে A বচনৰ সৰল সমবৰ্তন সম্ভৱ নহয়। কাৰণ A বচনৰ সৰল সমবৰ্তন কৰিলে সমবৰ্তনৰ চতুৰ্থ নিয়মটো ভংগ হয়।

কিন্তু কেতিয়াবা কিছুমান বিশেষ ক্ষেত্ৰত A বচনক আন এটা A বচনলৈ সমবৰ্তন কৰিব পাৰি। এইটো সম্ভৱ হয় যদি A বচনৰ উদ্দেশ্য পদ আৰু বিধেয় পদৰ বাচ্যার্থ সমান হয়। যেনে—

(i) সংজ্ঞা

(ii) পুনৰুক্তিমূলক বচন

(iii) যিবোৰ A বচনৰ উদ্দেশ্য পদ আৰু বিধেয় পদ দুয়োটাই নিৰ্দিষ্ট পদ।

উদাহৰণ—

(i) সংজ্ঞা : A— সকলো মানুহ হয় বুদ্ধিবৃত্তিসম্পন্ন প্ৰাণী।

∴ A— সকলো বুদ্ধিবৃত্তিসম্পন্ন প্ৰাণী হয় মানুহ।

(ii) পুনৰুক্তিমূলক বচন—

A— সকলো মানুহ হয় মনুষ্যত্বসম্পন্ন প্ৰাণী।

∴ A— সকলো মনুষ্যত্বসম্পন্ন প্ৰাণী হয় মানুহ।

(iii) নিৰ্দিষ্ট পদ—

A— কালিদাস হয় ভাৰতৰ শ্ৰেষ্ঠ কবি

∴ A— ভাৰতৰ শ্ৰেষ্ঠ কবি হয় কালিদাস।

বিপৰীত সম্বন্ধভিত্তিক সমবৰ্তন (Inference by Converse Relation) :

প্ৰখ্যাত তৰ্কবিদ কেয়িন্স (Dr Keynes)এ বিপৰীত সম্বন্ধভিত্তিক সমবৰ্তন নামৰ একপ্ৰকাৰ সমবৰ্তনৰ উল্লেখ কৰিছে। এইবিধ সমবৰ্তনত সমবৰ্তনীয় বচনৰ উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় দুয়োটা সাপেক্ষ পদ (relative term) হ'ব লাগিব আৰু দুয়োৰে সম্বন্ধৰ পৰিৱৰ্তন ঘটাই সিদ্ধান্তলৈ অহা হয়।

উদাহৰণ—

(i) A— বামকৃষ্ণ হয় বিবেকানন্দৰ গুৰু।

∴ A— বিবেকানন্দ হয় বামকৃষ্ণৰ শিষ্য।

(ii) A— সীতা হয় বামচন্দ্ৰৰ স্ত্ৰী

∴ A— বামচন্দ্ৰ হয় সীতাৰ স্বামী।

আপাতদৃষ্টিত এই প্ৰক্ৰিয়াক 'সমবৰ্তন' যেন লাগিলেও প্ৰকৃততে ই সমবৰ্তন হ'ব নোৱাৰে। কাৰণ—

(i) ইয়াত উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ স্থান পৰিৱৰ্তন কৰাৰ লগতে সম্বন্ধৰো পৰিৱৰ্তন কৰা হৈছে।

প্ৰথম উদাহৰণত গুৰুৰ পৰিৱৰ্তে শিষ্য, দ্বিতীয় উদাহৰণত স্ত্ৰীৰ পৰিৱৰ্তে স্বামী— এই সাপেক্ষ পদৰ ব্যৱহাৰ হৈছে। সাপেক্ষ পদ নহ'লে এনে ধৰণৰ সমবৰ্তন সম্ভৱ নহয়।

(ii) উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ স্থান পৰিৱৰ্তন কৰা হৈছে যদিও প্ৰকৃতত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্যটো সিদ্ধান্তত বিধেয় হোৱা নাই। প্ৰথম উদাহৰণত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য হৈছে বামকৃষ্ণ, কিন্তু সিদ্ধান্তত বিধেয় হৈছে বামকৃষ্ণৰ শিষ্য। সেইদৰে 'বিবেকানন্দৰ গুৰু' বিধেয়টো সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হিচাপে হৈছে 'বিবেকানন্দ'। দ্বিতীয় উদাহৰণত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য হৈছে 'সীতা', কিন্তু সিদ্ধান্তৰ বিধেয় হৈছে 'সীতাৰ স্বামী'। সেইদৰে 'বামচন্দ্ৰৰ স্ত্ৰী' পদটো সিদ্ধান্তত ব্যৱহাৰ হৈছে 'বামচন্দ্ৰ'।

(iii) নিগমন অনুমান আকাৰনিষ্ঠ বিজ্ঞান। ইয়াত বাস্তৱ জ্ঞানৰ স্থান নাই। কিন্তু এইবিধ সমবৰ্তনত বাস্তৱ জ্ঞান নহ'লে সমবৰ্তন কৰা সম্ভৱ নহয়।

গতিকে এই প্ৰকাৰৰ সমবৰ্তনক বৈধ সমবৰ্তন বুলিব নোৱাৰি।

A— বচনৰ সমবৰ্তন কৰিলে I বচন পোৱা যায়।

E— বচনৰ সমবৰ্তন কৰিলে E বচন পোৱা যায়।

I— বচনৰ সমবৰ্তন কৰিলে I বচন পোৱা যায়।

O— বচনৰ সমবৰ্তন কৰিব নোৱাৰি।

অনুশীলনী (Activity)

তলত দিয়াবোৰৰ সমবৰ্তন কৰা :

- (a) সকলো ধনী ব্যক্তি হয় শিক্ষিত ব্যক্তি।
- (b) হিমালয় পৃথিৱীৰ সৰ্বোচ্চ পৰ্বত।
- (c) কোনো মানুহ নিঃস্বার্থ নহয়।
- (d) প্ৰায়বোৰ ব্যৱসায়ীয়েই শিক্ষিত।

উত্তৰ :

(a) তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত ৰূপ—

A— সকলো ধনী ব্যক্তি হয় শিক্ষিত ব্যক্তি
(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ I— কিছুমান শিক্ষিত ব্যক্তি হয় ধনী ব্যক্তি
(সমবৰ্তিত বচন)

(b) তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত ৰূপ—

A— হিমালয় হয় পৃথিৱীৰ সৰ্বোচ্চ পৰ্বত
(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ A— পৃথিৱীৰ সৰ্বোচ্চ পৰ্বত হয় হিমালয়
(সমবৰ্তিত বচন)

(c) তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত ৰূপ—

E— কোনো মানুহ নহয় নিঃস্বার্থ
(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ E— কোনো নিঃস্বার্থ ব্যক্তি নহয় মানুহ
(সমবৰ্তিত বচন)

(d) তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত ৰূপ—

I— কিছুমান ব্যৱসায়ী হয় শিক্ষিত
(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ I— কিছুমান শিক্ষিত ব্যক্তি হয় ব্যৱসায়ী
(সমবৰ্তিত বচন)

3.1.2 প্ৰতিবৰ্তন (Obversion) :

যি অমাধ্যম অনুমানত প্ৰদত্ত বচন বা আশ্ৰয়বাক্যৰ অৰ্থৰ কোনো পৰিৱৰ্তন নকৰাকৈ কেবলমাত্ৰ গুণৰ পৰিৱৰ্তন কৰি সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱা যায় তাকেই প্ৰতিবৰ্তন (Obversion) বোলে।

প্ৰতিবৰ্তনত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্যক সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য আৰু আশ্ৰয়বাক্যৰ বিধেয়ৰ বিৰুদ্ধপদক সিদ্ধান্তত বিধেয় হিচাপে ৰখা হয়। আশ্ৰয়বাক্য আৰু সিদ্ধান্তৰ মাজত গুণৰ পৰিৱৰ্তন কৰা হয় কিন্তু পৰিমাণৰ পৰিৱৰ্তন কৰা নহয়।

প্ৰতিবৰ্তনৰ আশ্ৰয়বাক্যক প্ৰতিবৰ্তনীয় বচন আৰু সিদ্ধান্তক প্ৰতিবৰ্তিত বচন বোলা হয়।

উদাহৰণ—

A— সকলো সৎ ব্যক্তি হয় সুখী ব্যক্তি
(প্ৰতিবৰ্তনীয় বচন)

∴ E— কোনো সৎ ব্যক্তি নহয় অসুখী ব্যক্তি
(প্ৰতিবৰ্তিত বচন)

প্ৰতিবৰ্তনৰ নিয়মাৱলী

(Rules of obversion) :

(i) আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য পদ সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য পদ হ'ব।

(ii) আশ্ৰয়বাক্যৰ বিধেয় পদৰ বিৰুদ্ধপদ সিদ্ধান্তত বিধেয় পদ হ'ব।

(iii) গুণৰ পৰিৱৰ্তন হ'ব, অৰ্থাৎ এটা সদৰ্থক হ'লে আনটো নঞৰ্থক হ'ব।

(iv) পৰিমাণ একে থাকিব অৰ্থাৎ আশ্ৰয়বাক্য সামান্য বচন হ'লে সিদ্ধান্তও সামান্য বচন হ'ব আৰু আশ্ৰয়বাক্য বিশেষ বচন হ'লে

সিদ্ধান্তও বিশেষ বচন হ'ব।

AEIO এই চাৰিটা তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত বচনৰ নিম্নলিখিত ধৰণে প্ৰতিবৰ্তন কৰা হয় :

(i) A বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন (A - E)

উদাহৰণ—

A— সকলো মানুহ হয় মৰণশীল জীৱ
(প্ৰতিবৰ্তনীয় বচন)

∴ E— কোনো মানুহ নহয় অমৰণশীল জীৱ
(প্ৰতিবৰ্তিত বচন)

ইয়াত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্যপদ (মানুহ) সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হৈছে। আশ্ৰয়বাক্যৰ বিধেয়ৰ (মৰণশীল) বিৰুদ্ধপদ (অমৰণশীল) সিদ্ধান্তৰ বিধেয়পদ হৈছে। গুণৰ পৰিবৰ্তন হৈছে। আশ্ৰয়বাক্য সদৰ্থক, কিন্তু সিদ্ধান্ত নঞৰ্থক। পৰিমাণৰ পাৰ্থক্য হোৱা নাই, কাৰণ দুয়োটা বচনেই সাৰ্বিক বচন বা সামান্য বচন।

গতিকে দেখা গ'ল A বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন কৰিলে E বচন হয়।

(ii) E বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন (E - A)

উদাহৰণ—

E— কোনো মানুহ নহয় পূৰ্ণ
(প্ৰতিবৰ্তনীয় বচন)

∴ A— সকলো মানুহ হয় অপূৰ্ণ
(প্ৰতিবৰ্তিত বচন)

ইয়াত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্যপদ (মানুহ) সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হৈছে। আশ্ৰয়বাক্যৰ বিধেয়পদৰ (পূৰ্ণ) বিৰুদ্ধপদ (অপূৰ্ণ) সিদ্ধান্তত বিধেয় হৈছে। গুণৰ পৰিবৰ্তন হৈছে। কাৰণ আশ্ৰয়বাক্য নঞৰ্থক কিন্তু সিদ্ধান্ত সদৰ্থক। পৰিমাণ একেই আছে,

কাৰণ দুয়োটা সামান্য বচন।

গতিকে E বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন কৰিলে A বচন হয়।

(iii) I বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন (I - O)

উদাহৰণ—

I— কিছুমান মানুহ হয় সুখী
(প্ৰতিবৰ্তনীয় বচন)

∴ O— কিছুমান মানুহ নহয় অসুখী
(প্ৰতিবৰ্তিত বচন)

ইয়াত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য (মানুহ), সিদ্ধান্তৰ উদ্দেশ্য হৈছে। আশ্ৰয়বাক্যৰ বিধেয়ৰ (সুখী) বিৰুদ্ধপদ (অসুখী) সিদ্ধান্তত বিধেয়পদ হৈছে। গুণৰ পৰিবৰ্তন হৈছে। আশ্ৰয়বাক্য সদৰ্থক কিন্তু সিদ্ধান্ত নঞৰ্থক। দুয়োটা বচনৰে পৰিমাণ একেই, কাৰণ দুয়োটা বিশেষ বচন।

গতিকে দেখা গ'ল I বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন কৰিলে O বচন হয়।

(iv) O বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন (O - I).

উদাহৰণ—

O— কিছুমান মানুহ নহয় বুদ্ধিমান
(প্ৰতিবৰ্তনীয় বচন)

∴ I— কিছুমান মানুহ হয় অবুদ্ধিমান
(প্ৰতিবৰ্তিত বচন)

ইয়াত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য (মানুহ) সিদ্ধান্তৰ উদ্দেশ্য হৈছে। আশ্ৰয়বাক্যৰ বিধেয়ৰ (বুদ্ধিমান) বিৰুদ্ধপদ (অবুদ্ধিমান) সিদ্ধান্তত বিধেয় হৈছে। গুণৰ পৰিবৰ্তন হৈছে, কাৰণ আশ্ৰয়বাক্য নঞৰ্থক, কিন্তু সিদ্ধান্ত সদৰ্থক। দুয়োটা বচনৰে পৰিমাণ একেই, অৰ্থাৎ দুয়োটাই বিশেষ বচন।

গতিকে O বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন কৰিলে I বচন পোৱা যায়। দেখা গ'ল

A— বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন কৰিলে E বচন হয়
(A - E)।

E— বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন কৰিলে A বচন হয়
(E - A)।

I— বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন কৰিলে O বচন হয়
(I - O)।

O— বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন কৰিলে I বচন হয়
(O - I)।

বস্তুগত প্ৰতিবৰ্তন

(Material Obversion) :

প্ৰখ্যাত তৰ্কবিজ্ঞানী বেইন (Bain)-এ বস্তুগত প্ৰতিবৰ্তন নামৰ একপ্ৰকাৰৰ প্ৰতিবৰ্তনৰ উল্লেখ কৰিছে। এইবিধ অনুমানত প্ৰতিবৰ্তনৰ নিয়মাৱলী অনুসৰণ কৰা নহয়, ইয়াত কেৱল বাস্তৱ অভিজ্ঞতাৰ ভিত্তিতে সিদ্ধান্ত নিঃসৃত কৰা হয়।

উদাহৰণ—

(i) A— পোহৰ হয় সুখকৰ

∴ A— অন্ধকাৰ হয় দুখকৰ।

এই উদাহৰণটোত 'অন্ধকাৰ' পোহৰৰ বিপৰীত আৰু 'দুখকৰ' সুখকৰৰ বিপৰীত।

(ii) A— যুদ্ধ হয় অমংগলসূচক

∴ A— শান্তি হয় মংগলসূচক।

এই উদাহৰণটোত 'শান্তি' যুদ্ধৰ বিপৰীত আৰু 'মংগলদায়ক' অমংগলদায়কৰ বিপৰীত।

বস্তুগত প্ৰতিবৰ্তনক প্ৰকৃত প্ৰতিবৰ্তন বুলিব পাৰিনে?

নিম্নলিখিত কাৰণত বস্তুগত প্ৰতিবৰ্তনক প্ৰকৃত প্ৰতিবৰ্তন বুলিব নোৱাৰি।

(a) প্ৰতিবৰ্তনৰ নিয়ম হ'ল— আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্যপদটো সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হ'ব। কিন্তু ইয়াত আশ্ৰয়বাক্যৰ বিপৰীত পদহে সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্যৰূপে ব্যৱহাৰ হৈছে।

(b) প্ৰতিবৰ্তনৰ নিয়ম মতে আশ্ৰয়বাক্যৰ বিধেয় পদৰ বিৰুদ্ধপদ সিদ্ধান্তত বিধেয় হ'ব লাগে। কিন্তু ইয়াত বিপৰীত পদহে বিধেয় হৈছে।

(c) গুণৰ পৰিবৰ্তন হ'ব লাগে। কিন্তু ইয়াত গুণৰ পৰিবৰ্তন হোৱা নাই।

(d) নিগমন অনুমানত সিদ্ধান্তটো আশ্ৰয়বাক্যত নিহিত হৈ থাকে। কিন্তু বস্তুগত প্ৰতিবৰ্তনত সিদ্ধান্তটো আশ্ৰয়বাক্যত নিহিত হৈ থকা দেখা নাযায়।

(e) বাস্তৱ অভিজ্ঞতা নাথাকিলে বস্তুগত প্ৰতিবৰ্তন সম্ভৱ নহয়। কিন্তু নিগমন অনুমানত বাস্তৱ অভিজ্ঞতাৰ কোনো মূল্য নাই।

ওপৰোক্ত বিসংগতিবোৰ দেখি বেইনে নিজে স্বীকাৰ কৰিছে যে বস্তুগত প্ৰতিবৰ্তনে নিগমন অনুমান অনুসৰণ কৰা নাই। বস্তুৰ প্ৰয়োগ থাকিলেও বস্তুগত প্ৰতিবৰ্তনক নিগমন অনুমানৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব নোৱাৰি।

সমাধানসহ অনুশীলনী

1. তলত উল্লেখ কৰা বচনবোৰৰ প্ৰতিবৰ্তন কৰা :

(a) মানুহ মাট্ৰেই মৰণশীল।

(b) কিছুমান মানুহ জ্ঞানী।

(c) কিছুমান চকচকীয়া বস্তু সোণ নহয়।

(প্রতিবর্তনীয় বচন)

সমাধান :

∴ O— কিছুমান মানুহ নহয় অজ্ঞানী

(a) A— সকলো মানুহ হয় মৰণশীল

(প্রতিবর্তিত বচন)

(প্রতিবর্তনীয় বচন)

(c) O— কিছুমান চকচকীয়া বস্তু নহয় সোণ

∴ E— কোনো মানুহ নহয় অমৰণশীল

(প্রতিবর্তনীয় বচন)

(প্রতিবর্তিত বচন)

∴ I— কিছুমান চকচকীয়া বস্তু হয় অসোণ

(b) I— কিছুমান মানুহ হয় জ্ঞানী

(প্রতিবর্তিত বচন)

* * *

DAILY ASSAM